Επιθεώρηση Δημοσίου & Διεθνούς Δικαίου

Φοιτητικό Επιστημονικό Περιοδικό Δημοσίου & Διεθνούς Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΤΕΥΧΟΣ 1 | ΕΤΟΣ Α΄ | ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

ΑΡΘΡΟ

Ελευθερία της τέχνης: Ανασκόπηση του θεμελιώδους δικαιώματος στην ελληνική έννομη τάξη

Σίλια Παπαβασιλείου[1]

Abstract. Η ελευθερία της τέχνης αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα πνευματικής έκφρασης που κατοχυρώνονται στο ελληνικό Σύνταγμα του 1975. Το άρθρο 16 παρ. 1 εδάφ. α΄ του Συντάγματος θεμελιώνει την αμυντική διάσταση του δικαιώματος καθώς και τη θετική υποχρέωση του κράτους να προωθεί την εν λόγω δραστηριότητα ανεπιφύλακτα. Όπως και στη διεθνή σκηνή, η κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης και των ατομικών δικαιωμάτων εν γένει αποτέλεσε προϊόν σπουδαίων προσπαθειών μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η παραγωγή, η κυκλοφορία και η πρόσβαση σε έργα τέχνης αποτελούν τους πυλώνες του πεδίου προστασίας του δικαιώματος, το οποίο κατοχυρώνεται και σε κείμενα διεθνούς ισχύος, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Ως ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας της έκφρασης, η ελευθερία της τέχνης συρρέει αλλά και συγκρούεται με έτερα θεμελιώδη δικαιώματα, με κυριότερο από αυτά την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Η ελληνική θεωρία και ιστορία αναδεικνύουν την αρχή της αναλογικότητας ως το κυριότερο εργαλείο στάθμισης και αξιολόγησης των συγκρούσεων, με αποτέλεσμα την αρμονική λειτουργία των συνταγματικών δικαιωμάτων.

---

[1] Η Σίλια Παπαβασιλείου είναι προπτυχιακή φοιτήτρια της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή **448**

Φορείς της ελευθερίας της τέχνης **449**

Αποδέκτες της ελευθερίας της τέχνης **450**

Πεδίο Προστασίας της ελευθερίας της τέχνης **451**

Η ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης **452**

Διεθνής δράση **452**

Δράση στην Ελλάδα **454**

Συρροή με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα **455**

Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας **456**

Η ελευθερία της έκφρασης, του τύπου και ραδιοτηλεόραση **457**

Συγκρούσεις με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα και η αρχή της αναλογικότητας **459**

Η αρχή της αναλογικότητας **459**

Η αξία του ανθρώπου **460**

Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας **461**

Η θρησκευτική ελευθερία **464**

Η προστασία της παιδικής ηλικίας **465**

Αλλοδαπή Νομολογία **467**

Συμπεράσματα **469**

Εισαγωγή

Η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης αποτελεί τον πιο σημαντικό μηχανισμό προστασίας και προώθησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας στις σύγχρονες έννομες τάξεις. Χάρη σε αυτή, ο άνθρωπος έχει αποκτήσει την ελευθερία να δημιουργεί, να κυκλοφορεί και να διαδίδει προϊόντα τέχνης ελεύθερα, συνεισφέροντας στην πολιτιστική ανάπτυξη σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Παρά το γεγονός ότι η καλλιτεχνική δημιουργία αποτελεί μια διαχρονική πτυχή της ανθρώπινης έκφρασης, η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης ως αυτοτελούς θεμελιώδους δικαιώματος αποτελεί σύγχρονη εξέλιξη, στενά συνδεδεμένη με την μεταπολεμική συνταγματική θεωρία και την άνοδο της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων.

Στην ελληνική έννομη τάξη, η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του 1925 στο άρθρο 20, που όριζε ότι: *«Η τέχνη και η επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεραι, διατελούν δε υπό την προστασία του Κράτους, το οποίον συμμετέχει εις την επιμέλειαν και την εξάπλωσιν αυτών».* Σήμερα, εφαρμόζεται η διάταξη του άρθρου 16, παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, που ορίζει το εξής: *«Η τέχνη, η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες· η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα».* Σε αντίθεση με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, το συγκεκριμένο άρθρο δεν περιλαμβάνει επιφύλαξη υπέρ του νόμου, γεγονός που αποδεικνύει την αξία που αποδίδει ο νομοθέτης στην ελευθερία της τέχνης ως πυλώνα της δημοκρατίας.

Η ιεραρχικά υψηλή θέση της ελευθερίας της τέχνης στην ρύθμιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν συνεπάγεται τον απόλυτο χαρακτήρα της. Συχνά μπορεί να περιορίζεται ή να συγκρούεται με άλλα ισότιμα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως είναι η αξία του ανθρώπου, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η θρησκευτική ελευθερία και η προστασία της παιδικής ηλικίας. Κρίσιμοι είναι οι μηχανισμοί που απορρέουν από το συνταγματικό πλαίσιο ρύθμισης των

ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και την αρχή της αναλογικότητας. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να παρουσιάσει μια επισκόπηση της ελευθερίας της τέχνης στην ελληνική έννομη τάξη, αναδεικνύοντας τις βασικές πτυχές του, τις συνθήκες που ώθησαν στην κατοχύρωσή του και τις σημαντικότερες συγκρούσεις του με έτερα θεμελιώδη δικαιώματα.

Φορείς της ελευθερίας της τέχνης

Η ελευθερία της τέχνης αποτελεί ένα από τα στοιχειώδη ατομικά δικαιώματα που αφορούν όλα τα φυσικά πρόσωπα, ανεξαρτήτως ιθαγένειας. Το θεμελιώδες δικαίωμα αποτελεί έκφανση της ανθρώπινης προσωπικότητας και δεν απορρέει από τον δεσμό του φυσικού προσώπου με το κράτος, επομένως προστατεύει τους ημεδαπούς αλλά και τους αλλοδαπούς.[2] Η παραπάνω ρύθμιση συνάδει με τον σκοπό του δικαιώματος, ο οποίος συνίσταται στην προστασία της καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας ανεξαρτήτως από την ιθαγένεια του ανθρώπου που την παράγει.

Συνάμα, η προστασία του δικαιώματος δεν εξαντλείται στα φυσικά πρόσωπα. Η σύγχρονη θεωρία δέχεται ότι η προστασία του δικαιώματος παρέχεται και σε νομικά πρόσωπα και ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα.[3] Δισκογραφικές εταιρείες, εταιρείες παραγωγής, εκδοτικοί οίκοι, γκαλερί, πολιτιστικά ιδρύματα κ.α. επίσης καλύπτονται από την προστασία του δικαιώματος ως δημιουργοί, καθώς οι περιπτώσεις δημιουργίας έργων τέχνης για τον λογαριασμό εταίρων γίνεται όλο και πιο συχνή.

Παράλληλα, το δικαίωμα δεν εξαντλείται στην δημιουργία και κυκλοφορία των έργων τέχνης, αλλά και στην κατανάλωσή τους.[4] Το κοινό διαθέτει έννομο συμφέρον να απολαμβάνει

[2] Σπύρος Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, 299.
[3] Σπυράκη, Μαρία-Κωνσταντίνα. «Η ελευθερία της τέχνης - Ένα δικαίωμα ανεπιφύλακτο, αλλά όχι απεριόριστο.» Πέργαμος. 17 Ιανουάριος 2018. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026, 16.
[4] Σπύρος Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, 300.

ελεύθερα την τέχνη, η οποία αποτελεί δημόσιο αγαθό και πυρήνα πολιτισμού. Συνεπώς, φορείς του δικαιώματος δεν είναι μόνο οι δημιουργοί αλλά και το κοινό που απολαμβάνει την καλλιτεχνική δημιουργία. Επιπλέον, το δικαίωμα επεκτείνεται και στις μελλοντικές γενιές, οι οποίες αποκτούν δικαίωμα πρόσβασης στην πολιτιστική κληρονομιά. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των ανηλίκων. Οι ανήλικοι ανήκουν στους φορείς της ελευθερίας της τέχνης, με περιορισμούς δυνατούς αποκλειστικά σε περιπτώσεις που τα έργα αποδεδειγμένα βλάπτουν την παιδική ηλικία, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω.

Αποδέκτες της ελευθερίας της τέχνης

Κύριος αποδέκτης της ελευθερίας της τέχνης είναι η κρατική εξουσία. Ειδικότερα, η νομοθετική, εκτελεστική και η δικαστική εξουσία οφείλουν να απέχουν από κάθε πράξη που θα μπορούσε να περιορίσει ή βλάψει με οποιονδήποτε αδικαιολόγητο τρόπο την δημιουργία, παρουσίαση και κατανάλωση των έργων τέχνης. Ταυτοχρόνως, οι κρατικοί φορείς οφείλουν να λαμβάνουν και θετικά μέτρα για την διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης και λειτουργίας του δικαιώματος. Όπως αναφέρει και το Συμβούλιο της Επικρατείας: *«ο νομοθέτης, στο πλαίσιο της-αναχθείσας, με το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος, σε κρατική αποστολή-προαγωγής και ανάπτυξης κάθε είδους τέχνης, διαθέτει ευρεία ευχέρεια πολιτικών επιλογών, όσων αφορά τον καθορισμό των μέσων ενίσχυσης και των μορφών θεσμικής οργάνωσής της».*[5]

Σπουδαιότερος είναι ο ρόλος της νομοθετικής εξουσίας, διότι το άρθρο 16 παρ. 1 δεν περιλαμβάνει ρητή επιφύλαξη υπέρ του νόμου. Πιο συγκεκριμένα, όταν ένα δικαίωμα προστατεύεται ανεπιφύλακτα, ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να εισάγει νόμους που θίγουν τον πυρήνα του.[6] Επομένως, η ελευθερία της τέχνης προστατεύεται κατά την νομοθετική

[5] Βλαχόπουλος, Σπυρίδων. «Άρθρο 16.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρον*, Ιανουάριος 2023, 7-15.
[6] Παπαηλιοπούλου, Θεοδώρα. *Ο περιορισμός των απεριορίστων (απολύτων) δικαιωμάτων κατά το Σύνταγμα.* Αθήνα. 2019, 4.

διαδικασία και περιορισμοί είναι δυνατοί μόνο σε περιπτώσεις σύγκρουσης με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, γεγονός που αποδεικνύει την προνομιακή μεταχείριση του δικαιώματος από τον συνταγματικό νομοθέτη.

Παράλληλα, αποδέκτες της ελευθερίας της τέχνης είναι και οι ιδιώτες. Η σύγχρονη συνταγματική θεωρία δέχεται ότι υπό ορισμένες προϋποθέσεις τα θεμελιώδη δικαιώματα που είναι καταχωρισμένα στο Σύνταγμα μπορούν να δεσμεύουν και τους ιδιώτες στις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου.[7] Λόγου χάρη, το συγκεκριμένο δικαίωμα μπορεί να στραφεί κατά εργοδοτών, εταιρειών παραγωγής, εκδοτικών οίκων κ.α. σε περιπτώσεις που οι πράξεις τους συνεπάγονται υπέρμετρο περιορισμό της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ωστόσο, η τριτενέργεια δεν σημαίνει την αυτονόητη υπεροχή της ελευθερίας της τέχνης έναντι άλλων ιδιωτικών συμφερόντων, αλλά απαιτείται στάθμιση με τα ανάλογα θεμελιώδη δικαιώματα του ιδιώτη.

Πεδίο Προστασίας της ελευθερίας της τέχνης

Το ουσιαστικό περιεχόμενο προστασίας της ελευθερίας της τέχνης καλύπτει κάθε πεδίο καλλιτεχνικής δραστηριότητας, δηλαδή αφορά ένα ευρύ πλέγμα δραστηριοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, ορίζει την ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης, κυκλοφορίας τους και πρόσβασης του κοινού σε αυτά.[8] Εύλογα, η προστασία του άρθρου επεκτείνεται και στην σχέση του δημιουργού με το κοινό, το οποίο προστατεύεται σε ίσο βαθμό με τον καλλιτέχνη. Παράλληλα, η προστασία καλύπτει κάθε μορφή τέχνης, ακόμη και μελλοντική.

Ωστόσο, ο ακριβής ορισμός της τέχνης παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες. Στην ελληνική θεωρία διακρίνεται έντονος προβληματισμός αναφορικά με τον καθαρισμό του όρου, καθώς η έννοιά του εξελίσσεται διαρκώς και επηρεάζεται από τις κοινωνικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές μεταβολές. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ο Π.Δ.

[7] Βλαχόπουλος, Σπύρος. *Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. 2022, 300.
[8] *Ibid.*

Δαγτόγλου, *«τέχνη είναι κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας»*.[9] Ακολουθώντας έναν ευρύ ορισμό όπως εκείνον του Δαγτόγλου, εντάσσονται στο πεδίο προστασίας του δικαιώματος τα παραδοσιακά είδη τέχνης, όπως είναι η ζωγραφική, η γλυπτική και η ποίηση αλλά υπάρχει περιθώριο ένταξης και των μεταγενέστερων μορφών, όπως είναι η ψηφιακή τέχνη ή οι δημιουργίες που αξιοποιούν μέσα τεχνητής νοημοσύνης.[10]

Παράλληλα, στην θεωρία έχει επικρατήσει και η αρχή *in dubio pro libertate.* Ειδικότερα, σε κάθε περίπτωση αμφιβολίας ως προς την υπαγωγή ενός δημιουργήματος στο πεδίο προστασίας του άρθρου 16 παρ. 1 πρέπει να προκρίνεται η ένταξη και προστασία του.[11] Κατ' αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται ο ευρύς χαρακτήρας του ορισμού της τέχνης και η ανάγκη ένταξης αυτών των περιπτώσεων για την εξασφάλιση της αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαιώματος.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι η ελευθερία της τέχνης εμφανίζει διττή διάσταση. Αφορά τόσο την αμυντική δράση του κράτους να απέχει από κάθε πράξη που θα μπορούσε να βάψει την καλλιτεχνική δημιουργία αλλά και την θετική υποχρέωσή του να προάγει την τέχνη εξασφαλίζοντας τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην επικράτεια.

Η ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης

Διεθνής δράση

Η διεθνής και ευρωπαϊκή προστασία της ελευθερίας της τέχνης, όπως και όλων των ατομικών δικαιωμάτων, αποτελεί προϊόν της μεταπολεμικής εξέλιξης των κρατών. Παρόλο που

[9] Δαγτόγλου, Π.Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο- Ατομικά Δικαιώματα.* Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα. 2012, 625.
[10] Βλαχόπουλος, Σπυρίδων. «Άρθρο 16.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρον*, Ιανουάριος 2023, 7-15.
[11] Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ. «In dubio pro libertate.» *constitutionalism.gr.* 2011.

η καλλιτεχνική δημιουργία ανέκαθεν αποτελούσε ανεκτίμητη πολιτισμική αξία, η κατοχύρωσή της ως θεμελιώδες δικαίωμα πραγματοποιήθηκε σχετικά πρόσφατα.

Σε διεθνές επίπεδο, το πρώτο βήμα προς την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων και της ελευθερίας της τέχνης, ήταν η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις 10 Δεκεμβρίου του 1948.[12] Αν και δεν υπήρξε συγκεκριμένη διάταξη που να αφορά αμιγώς την ελευθερία της τέχνης, το άρθρο 19 κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης και το άρθρο 27 το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική κουλτούρα.

Συμπληρωματικά, το 1966 δύο νέες διεθνείς συνθήκες συμπλήρωσαν την δράση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών αναφορικά με το ζήτημα κατοχύρωσης και προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Στις 16 Δεκεμβρίου υιοθετήθηκε το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα με σημείο ενδιαφέροντος το άρθρο 19 που προστατεύει την ελευθερίας της έκφρασης *«σε κάθε μορφή»*, εντάσσοντας στο πεδίο προστασίας του την ελευθερία της τέχνης.[13] Συνάμα, το 1966 δημιουργήθηκε το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα και τέθηκε σε ισχύ το 1976. Το άρθρο 15 προβλέπει ρητά την υποχρέωση των κρατών να σέβονται την ελευθερία που είναι αναγκαία για την ύπαρξη δημιουργικών δραστηριοτήτων.[14]

Σε παρόμοιες γραμμές κινήθηκε και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), η οποία δημιουργήθηκε επίσης μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο με σκοπό την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και

[12] χ.χ. «Universal Declaration of Human Rights.» *Amnesty International.* Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.amnesty.org/en/what-we-do/universal-declaration-of-human-rights/.

[13] Gorman, Robert F. «United Nations Covenant on Civil and Political Rights Is Adopted.» *EBSCO.* 2023. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.ebsco.com/research-starters/history/united-nations-covenant-civil-and-political-rights-adopted.

[14] The Information Architects of Encyclopaedia Britannica.«International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.» *Britannica.* 2026. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.britannica.com/topic/International-Covenant-on-Economic-Social-and-Cultural-Rights.

της δημοκρατίας.[15] Παρόλο που δεν υπάρχει ρητή αναφορά στην τέχνη εντάσσεται στο άρθρο 10 ως ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας της έκφρασης. Προτάθηκε από τον Ουίνστον Τσώρτσιλ και συντάχθηκε από βρετανούς δικηγόρους με αφετηρία την Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Υπογράφηκε στην Ρώμη το 1950 και τέθηκε σε ισχύ στις 3 Σεπτεμβρίου του 1953, έχοντας επικυρωθεί από 10 κράτη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας.[16]

Σήμερα, συμπληρωματικά με την διάταξη της ΕΣΔΑ, αυξημένη σημασία έχει ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που τέθηκε σε ισχύ τον Δεκέμβριο του 2009 με σκοπό να συγκεντρώσει τα θεμελιώδη δικαιώματα για όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.[17] Ειδικότερα, το άρθρο 17 ορίζει ότι «οι τέχνες και η επιστημονική έρευνα είναι ελεύθερες», σε πλήρη αρμονία με το άρθρο 16 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος. Επιπρόσθετα, η ΕΕ εξακολουθεί να μάχεται υπέρ των δικαιωμάτων του καλλιτέχνη με τον ανασχεδιασμό του Προγράμματος UNESCO-Aschberg το 2021, με στόχο την στήριξη της ελευθερίας της τέχνης και της οικονομικής, επαγγελματικής και κοινωνικής θέσης του καλλιτέχνη παγκοσμίως.[18]

Δράση στην Ελλάδα

Η ρητή συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης αποτελεί σχετικά πρόσφατη εξέλιξη στην πορεία των ατομικών δικαιωμάτων, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση

[15] Equality and Human Rights Commission. «What Is the European Convention on Human Rights?» Απρίλιος 19, 2017. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.equalityhumanrights.com/human-rights/what-are-human-rights/what-european-convention-human-rights.

[16] Frowein, Jochen A. «European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950).» *Oxford Public International Law.* 2009.

[17] Equality and Human Rights Commission. «What Is the Charter of Fundamental Rights of the European Union?» Ιανουάριος 1, 2021. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.equalityhuman-rights.com/human-rights/what-are-human-rights/what-charter-fundamental-rights-european-union.

[18] χ.χ. «UNESCO-Aschberg Programme for Artists and Cultural Professionals.» *unesco.* Πρόσβαση August 5, 2026. https://www.unesco.org/creativity/en/programmes/aschberg.

της Ελλάδας. Η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώθηκε πρώτα από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης το 1919 στο άρθρο 142 παρ. 1 που όριζε το εξής: *«Η τέχνη, η επιστήμη και η διδασκαλία τους είναι ελεύθερες. Το κράτος τούς παρέχει προστασία και συμμετέχει στην καλλιέργειά τους».*[19] Το ενδιαφέρον της διάταξης έγκειται όχι μόνο στο ότι όριζε ρητά την ελευθερία της τέχνης, γεγονός που δεν αποτελεί τον κανόνα ούτε σε διεθνή κείμενα, αλλά και στο ότι ήδη επισήμαινε την διττή υποχρέωση του κράτους να απέχει από πράξεις παρεμβατικές προς την καλλιτεχνική δημιουργία και να προάγει την καλλιτεχνική δραστηριότητα.

Στην Ελλάδα, η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στο άρθρο 20 του Συντάγματος του 1925, και μετέπειτα στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1927, ορίζοντας ότι *«Η τέχνη και η επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεραι, διατελούν δε υπό την προστασία του Κράτους, το οποίον συμμετέχει εις την επιμέλειαν και την εξάπλωσιν αυτών».*[20] Αντίστοιχη διάταξη δεν υπήρχε στα Συντάγματα του 1952 αλλά ούτε και στα δικτατορικά Συντάγματα του 1968 και 1973. Ωστόσο, το Σύνταγμα του 1975, ακολουθώντας την πτώση της δικτατορίας στην χώρα, επανάφερε την διάταξη με το άρθρο 16 παρ. 1, στην οποία ο Έλληνας νομοθέτης κατοχύρωσε ρητά την ελευθερία της τέχνης, χωριστά από την ελευθερία της έκφρασης, και μάλιστα χωρίς επιφύλαξη υπέρ του νόμου.

Συρροή με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα

Η ελευθερία της τέχνης αποτελεί ένα από τα πολλά θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο ελληνικό Σύνταγμα. Εύλογα, δεν λειτουργεί απομονωμένα αλλά αποτελεί ουσιώδες μέρος του συστήματος των ατομικών δικαιωμάτων και εφαρμόζεται αρμονικά προς αυτά. Η ιδιαίτερη φύση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας έχει ως απότοκο την συχνή συνύπαρξή της με άλλα θεμελιώδη

[19] Σπυράκη, Μαρία-Κωνσταντίνα. «Η ελευθερία της τέχνης - Ένα δικαίωμα ανεπιφύλακτο, αλλά όχι απεριόριστο.» *Πέργαμος*. 17 Ιανουάριος 2018. Πρόσβαση Ιούλιος 18 2026, 13.
[20] *Ibid.*

δικαιώματα, καθώς αποτελεί ταυτόχρονα έκφανση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, μορφή έκφρασης και ενδεχομένως μορφή έκφρασης μέσω του τύπου και της ραδιοτηλεόρασης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εμπίπτει στο πεδίο προστασίας και των αντίστοιχων θεμελιωδών δικαιωμάτων, παρατήρηση κρίσιμη για την σωστή εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων και την οριοθέτηση της σχέσης μεταξύ τους.

Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας

Ένα από τα δικαιώματα με το οποίο η ελευθερία της τέχνης δύναται να συγκλίνει είναι η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος: *«Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».*

Η προστασία του άρθρου 5 παρ. 1 χαρακτηρίζεται στην θεωρία ως «γενική ρήτρα», γεγονός που καθιστά δυνατή την επικουρική εφαρμογή του σε περιπτώσεις που συνταγματικές εγγυήσεις με στενότερο περιεχόμενο δεν αντιστοιχούν στον συγκεκριμένο πραγματικό περιστατικό.[21] Παράλληλα, σύμφωνα με την απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας ΣτΕ (Γ') 2003/2018, σκέψη 10, καταχωρίζεται στα μητρικά δικαιώματα, δυνάμει των οποίων ο άνθρωπος *«αναγνωρίζεται ως υπέρτατη αξία, χάριν της οποία υφίσταται και οργανώνεται η έννομη τάξη».*[22]

Η σχέση των δύο δικαιωμάτων είναι κατά βάση συμπληρωματική. Η καλλιτεχνική δημιουργία αποτελεί έναν από τους βασικούς τρόπους με τους οποίους το άτομο εξωτερικεύει την προσωπικότητά του, αποτελώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, ειδικότερη έκφανση της προσωπικής αυτονομίας στην προσωπική έκφραση. Η τομή των δύο

[21] Ηλιάδου, Αικατερίνη Ν. «Άρθρο 5 παρ. 1.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Ιανουάριος 2023, 5-12.
[22] *Ibid.*

δικαιωμάτων αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν η ελευθερία της τέχνης δεν αφορά αποκλειστικά την δημιουργία του έργου αλλά περιλαμβάνει τα δικαιώματα του κοινού να το απολαμβάνουν, περίπτωση που θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα.

Συνεπώς, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας μπορεί να λειτουργήσει υπέρ της ελευθερίας της τέχνης, όταν τα πραγματικά περιστατικά δεν επαρκούν για την θεμελίωση της προστασίας από το άρθρο 16 παρ.1. Ωστόσο, κατ' εφαρμογή της αρχής *lex specialis*, αποφεύγεται η σωρευτική άσκηση όταν υπάρχει ειδικότερος κανόνας δικαίου, επομένως όταν το πραγματικό περιστατικό καλύπτεται και από τις δύο διατάξεις προτιμητέα είναι η εφαρμογή του άρθρου 16 παρ. 1 έναντι του άρθρου 5 παρ.1 του Συντάγματος.

Η ελευθερία της έκφρασης, του τύπου και ραδιοτηλεόραση

Ένα ακόμη δικαίωμα που αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην σχέση του με την ελευθερία της τέχνης είναι η ελευθερία της έκφρασης. Ειδικότερα, το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει το εξής για την ελευθερία του λόγου: «Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους. *«Παρομοίως η παράγραφος 2 αναφορικά με την ελευθερία του τύπου: «Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύονται».*

Η ελευθερία της τέχνης εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 14 στο μέτρο που χρησιμοποιείται ως μορφή αισθητικής, έκφρασης και επικοινωνίας,[23] καθώς η ελευθερία της έκφρασης βρίσκεται στον πυρήνα των πνευματικών ελευθεριών.[24] Ωστόσο, η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 παραμένει ειδικότερη (αρχή *lex specialis)* και επομένως

[23] Βλαχόπουλος, Σπύρος. *Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. 2022, 302.
[24] Τασόπουλος, Γιάννης. «Άρθρο 14.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο.* 2023, 2, 38.

ισχύουν αναλογικά όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συρροή της ελευθερίας της τέχνης με την ελευθερία της ραδιοτηλεόρασης. Το άρθρο 15 ορίζει για τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας ότι «*Οι προστατευτικές για τον τύπο διατάξεις του προηγούμενου άρθρου δεν εφαρμόζονται στον κινηματογράφο, τη φωτογραφία, τη ραδιοφωνία, την τηλεόραση και κάθε άλλο παρεμφερές μέσο μετάδοσης λόγου ή παράστασης*». Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας υπάγονται σε κρατικό έλεγχο από το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) και υπόκεινται σε εμφανείς περιορισμούς, σε αντίθεση με την ελευθερία της τέχνης.

Παράλληλα, η έννοια της τέχνης εμφανίζει ευρύτερο νοηματικό περιεχόμενο από την ελευθερία της ραδιοτηλεόρασης, καθώς τα μέσα είναι αυτά που αναμεταδίδουν την τέχνη. Ωστόσο, πολλές είναι οι περιπτώσεις που ένα προϊόν τέχνης αποτελεί συγχρόνως και προϊόν τύπου. Σε αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να προκρίνεται η καλλιτεχνική ιδιότητά του και συνεπώς η εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 16 παρ. 1, που παρέχει πληρέστερη και ασφαλέστερη προστασία.[25] Επιπροσθέτως, όταν ο βαθμός προστασίας ενός έργου τέχνης βρίσκεται προς διερεύνηση, εφαρμοστέα είναι και πάλι η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 ανεξαρτήτως του μέσου διάδοσης του προϊόντος τέχνης, ως *lex specialis.*[26]

Συνοψίζοντας, η τέχνη αποτελεί ταυτόχρονα προσωπική δημιουργία, μορφή έκφρασης και μέσο κοινωνικής επικοινωνίας. Εντούτοις, η συνταγματική αυτοτέλεια του άρθρου 16 παρ. 1 προσδίδει αυξημένη προστασία στην ελευθερία της τέχνης, με αποτέλεσμα να μην απορροφάται από τις γενικότερες διατάξεις παρά μόνο σε περιπτώσεις που

[25] Τερμεντζή, Αναστασία. *Η θρησκευτική ελευθερία σε σύγκρουση με την ελευθερία της τέχνης.* «Internet Archive Scholar.» *scholar.archive.org.* 2015, 18.
[26] Βλαχόπουλος, Σπύρος. *Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. 2022, 302.

τα πραγματικά περιστατικά δεν επαρκούν για την θεμελίωση προστασίας με βάση την ελευθερία της τέχνης.

Συγκρούσεις με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα και η αρχή της αναλογικότητας

Η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώνεται ανεπιφύλακτα στο Σύνταγμα, χωρίς να προβλέπεται κανένας ειδικός περιορισμός. Ωστόσο, ο περιορισμός της καθίσταται δυνατός σε περιπτώσεις σύγκρουσης με άλλα συνταγματικά δικαιώματα, όχι με οποιαδήποτε έννομα αγαθά, και πάντα τηρώντας την αρχή της αναλογικότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, βρίσκεται στην υψηλότερη βαθμίδα προστασίας του λόγου και η ανεπιφύλακτη προστασία της εξασφαλίζει την απαγόρευση επιβολής άμεσων περιορισμών. Καταρχήν μόνο έμμεσοι περιορισμοί είναι αποδεκτοί, καθώς δεν αποσκοπούν άμεσα στον περιορισμό του δικαιώματος και δεν πλήττουν τον πυρήνα των δικαιωμάτων του καλλιτέχνη, αλλά συμπωματικά συγκρούονται μαζί του. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι χρήσιμη η αρχή της πρακτικής εναρμόνισης (*praktische Konkordanz*), σύμφωνα με την οποία κανένα δικαίωμα δεν πρέπει να θυσιάζεται ολοκληρωτικά αλλά να βρεθεί μέση λύση μέσω αμοιβαίων υποχωρήσεων.[27]

Η αρχή της αναλογικότητας

Παρά την χρησιμότητα της αρχής της πρακτικής εναρμόνισης, οι περιπτώσεις που η εξισορρόπηση των δύο συγκρουόμενων δικαιωμάτων καθίσταται αδύνατη είναι συχνές. Σε αυτές τις περιπτώσεις την λύση έρχεται να δώσει η στάθμιση των δικαιωμάτων με την βοήθεια της αρχής της αναλογικότητας. Όπως ορίζει το άρθρο 25 παρ.1 εδ. δ' του Συντάγματος, *«Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται*

[27] Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ. Η Ερμηνεία του Συντάγματος. Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου;. Αθήνα: ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ. 1999, 143.

την αρχή της αναλογικότητας». Για την σωστή εφαρμογή της αρχή της αναλογικότητας πρέπει να ελέγχονται τρία στάδια:

α) Η καταλληλόλητα του περιορισμού. Το συγκεκριμένο μέτρο πρέπει να είναι πρόσφορο να συμβάλει στην επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, δηλαδή να μπορεί με αντικειμενικά κριτήρια να προστατεύσει το θεμελιώδες δικαίωμα.

β) Η αναγκαιότητά του. Εάν υπάρχει ηπιότερο μέτρο που μπορεί να είναι εξίσου αποτελεσματικό αλλά να περιορίζει σε μικρότερο βαθμό το άλλο δικαίωμα, το συγκεκριμένο μέτρο δεν κρίνεται αναγκαίο και

γ) Η αναλογικότητα stricto sensu. Οι δυσμενείς συνέπιες δεν επιτρέπεται να είναι δυσανάλογες συγκριτικά με τα οφέλη. Κρίνοντας την βαρύτητα του περιορισμού του ενός δικαιώματος πρέπει να εξασφαλισθεί ότι δεν θίγεται ο πυρήνας του. Κατ' αντίθετο τρόπο δεν τηρείται η αρχή της αναλογικότητας.[28]

Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες η ελευθερία της τέχνης αφορά τον δημιουργό αλλά και το κοινό που απολαμβάνει το προϊόν τέχνης. Ωστόσο, τι συμβαίνει σε περιπτώσεις που το κοινό είναι αυτό που θίγεται από το προϊόν τέχνης; Με εργαλείο τις αρχές της πρακτικής εναρμόνισης και της αναλογικότητάς θα εξετάσουμε ορισμένες περιπτώσεις σύγκρουσης της ελευθερίας της τέχνης με έτερα θεμελιώδη δικαιώματα που έχουν απασχολήσει την ελληνική έννομη τάξη.

Η αξία του ανθρώπου

Το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζει το ακόλουθο: *«Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας».* Η πλήρης έννοια της ανθρώπινης αξίας είναι σχεδόν αδύνατο να οριστεί. Περιλαμβάνει την απαγόρευση «εργαλειοποίησης» του ανθρώπου και επιβολής εξοντωτικών ποινών αλλά και την προστασία των ζωτικών πτυχών της ανθρώπινης

[28] Βλαχόπουλος, Σπύρος. Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. 2022, 16.

προσωπικότητας, όπως είναι η ιδιωτική ζωή του.[29] Πρέπει να σημειωθεί ότι το άρθρο 2 παρ. 1 μπορεί να επικαλεστεί και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών και εφαρμόζονται οι κανόνες της τριτενέργειας.

Η διάταξη του άρθρου 2 παρ.1 αντιμετωπίζεται ως υπέρτερο συνταγματικό αγαθό και είναι ανεπίδεκτη σταθμίσεως, με αποτέλεσμα να προστατεύεται έναντι της ελευθερίας της τέχνης. Ωστόσο, ο περιορισμός της σε περιπτώσεις σύγκρουσης με την ελευθερία της τέχνης αποδεικνύεται ιδιαίτερα δυσχερής, λόγω του υψηλού βαθμού αοριστίας που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη αξία. Σύμφωνα με μία γνώμη, η ελευθερία της τέχνης μπορεί να περιοριστεί σε περιπτώσεις συκοφαντικής δυσφήμησης μέσω της τέχνης, διότι, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, δίγεται ο πυρήνας της αξίας του ανθρώπου.[30] Συνήθως οι προσβολές δεν θα αφορούν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου υπό στενή έννοια, αλλά την υπόληψη του που προστατεύεται από την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, άρθρο 5 παρ.1.

Εντούτοις, η απλή προσβολή ενός προσώπου δεν αποτελεί νόμιμο λόγο περιορισμού της τέχνης. Για τους παραπάνω λόγους είναι δύσκολο να διαγνωστεί εάν πράγματι προσβάλλεται η ηθική υπόσταση του ανθρώπου από ένα έργο τέχνης. Σε περιπτώσεις, όμως, που αυτό αποδεικνύεται, η ελευθερία της τέχνης υποχωρεί, καθώς ο περιορισμός της είναι θεμιτός όταν έρχεται σε αντίκρουση με την αξία ενός άλλου ανθρώπου.

Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας

Σε αντίθεση με την αξία του ανθρώπου, η προσβολή της προσωπικότητας του ανθρώπου από κάποιο προϊόν τέχνης αποτελεί πιο πιθανό σημείο τριβής. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για περιπτώσεις κατά τις οποίες ένα έργο τέχνης προσβάλλει κάποια συγκεκριμένη έκφανση της

[29] Βλαχόπουλος, Σπυρίδων. 2023. «Άρθρο 2.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο.* Ιανουάριος 2023, 7-12.
[30] Αναστασοπούλου, Ιωάννα Ν. *The Art of Crime.* Μάιος 2019. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026. https://theartofcrime.gr/ελευθερία-της-τέχνης-και-δικαίωμα-της/.

προσωπικότητας ενός άλλου προσώπου. Τέτοιου είδους συγκρούσεις είναι συχνές, καθώς η τέχνη αντλεί καθημερινά το περιεχόμενό της από τα δρώμενα της κοινωνικής ζωής και μάλιστα λειτουργεί ως μέσο διάδοσης κοινωνικών ιδεολογιών. Είναι σημαντικό να γίνεται διάκριση από την ανθρώπινη αξία, της οποία η προστασία είναι μεγαλύτερη από εκείνη του άρθρου 5 παρ.1. Παράλληλα, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας βρίσκει έρεισμα και στα άρθρα 57 επ. του Αστικού Κώδικα και στα 361 επ. του Ποινικού Κώδικα.

Το άρθρο 5 παρ.1. εμφανίζει ορισμένες ιδιαιτερότητες, δεδομένου ότι επίσης βρίσκει εφαρμογή στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, με εφαρμογή των κανόνων της τριτενέργειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων: α) Η προσβολή πρέπει να αφορά ένα συγκεκριμένο υπαρκτό πρόσωπο και β) Τα χρηστά ήθη λειτουργούν ως όριο, δηλαδή ο περιορισμός της ελευθερίας της τέχνης είναι δυνατός σε περιπτώσεις προφανούς χυδαιότητας όπου λείπουν εντελώς στοιχεία που προσδίδουν αισθητική αξία στο έργο.[31] Επίσης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η καλλιτεχνική φύση του έργου, καθώς η σάτιρα, η χρήση συμβολισμών ή η μυθοπλασία αποτελούν μέσα έκφρασης και πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας.

Επιπρόσθετα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις που οι διατυπώσεις του έργου αντιστοιχούν στην πραγματικότητα. Απλή δυσφήμιση με ισχυρισμό αληθή θεωρείται ότι πρέπει να γίνεται ανεκτή από τον θιγόμενο και επομένως η ελευθερία της τέχνης δεν περιορίζεται.[32] Ωστόσο, αν ο δημιουργός εν γνώσει του διαδίδει ψευδείς πληροφορίες με σκοπό να επέμβει στην ιδιωτική σφαίρα του θιγόμενου, η ελευθερία της τέχνης πρέπει να υποχωρήσει.

Παράλληλα, σημασία έχει και ο τρόπος που παρουσιάζεται το έργο με το προσβλητικό περιεχόμενο. Εφόσον η επαφή με το έργο τέχνης εναπόκειται στην διακριτική ευχέρεια του προσώπου, όπως για παράδειγμα σε αίθουσα κινηματογράφου όπου η προσέλευση είναι οικειοθελής, αποκλείεται ο περιορισμός της ελευθερίας της

[31] *Ibid.*
[32] *Ibid.*

τέχνης. Επιπλέον, η παρεμπόδιση ενός καλλιτέχνη να εκθέσει σε γκαλερί έργο του με σεξουαλικό ή προσβλητικό προς κάποια θρησκεία περιεχόμενο συνιστά υπέρμετρο περιορισμό της ελευθερίας της τέχνης ακριβώς λόγω του στοιχείου της οικειοθελούς πρόσβασης σε αυτό. Διαφορετικό θα ήταν το ζήτημα αν ο δημιουργός προσπαθούσε να κάνει το έργο προσιτό σε άτομα που δεν το επιθυμούν όπως έξω από μια εκκλησία ή μια παιδική χαρά, περιπτώσεις που θα αναλυθούν στην επόμενη ενότητα.

Ένα παράδειγμα της ελληνικής νομολογίας είναι η απόφαση 707/2004, γνωστή ως *«Νταλάρα κατά Πανούση»,* στην οποία ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι η ελευθερία της τέχνης μπορεί να περιοριστεί όταν το έργο ξεπερνά τα όρια της σάτιρας και προσβάλλει την τιμή του ανθρώπου.[33] Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) στην απόφαση 68354/01 του 2007, γνωστή ως «*Vereinigung Bildender Künstler v. Austria*», υπάρχουν συγκεκριμένοι παράγοντες που καθιστούν ανεκτή την σάτιρα και τον περιορισμό της με σκοπό την προστασία της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας δυσανάλογο. Στην συγκεκριμένη περίπτωση το δικαστήριο επισήμανε τον αλληγορικό και συμβολικό χαρακτήρα της σάτιρας ως καλλιτεχνικής έκφρασης, στοιχείο που δεν πρέπει να περιορίζεται χωρίς περαιτέρω διερεύνηση.[34]

Συνεπώς, η προσβολή της προσωπικότητας αποτελεί μια συχνή αλλά και περίπλοκη περίπτωση περιορισμού της ελευθερίας της τέχνης. Ως ανεπιφύλακτο δικαίωμα, απολαμβάνει αυξημένη προστασία με αποτέλεσμα να κρίνεται απαραίτητο να συνεκτιμηθούν πολλές παράμετροι για την εξέταση της σύγκρουσης. Η στάθμιση δεν μπορεί να βασίζεται αποκλειστικά στα αισθήματα του θιγόμενου αλλά στον

[33] Σπυράκη, Μαρία-Κωνσταντίνα. «Η ελευθερία της τέχνης - Ένα δικαίωμα ανεπιφύλακτο, αλλά όχι απεριόριστο.» *Πέργαμος.* 17 Ιανουάριος 2018. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026, 28.
[34] χ.χ. «Vereinigung Bildender Künstler v. Austria.» Global Freedom of Expression Columbia University. Πρόσβαση Οκτώβριος 15, 2026. https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/vereinigung-bildender-kunstler-v-austria/.

καλλιτεχνικό χαρακτήρα και τον τρόπο παρουσίασης του έργου.

Η θρησκευτική ελευθερία

Σε περιπτώσεις έργων τέχνης με περιεχόμενο που αμφισβητεί ή προσβάλλει θρησκευτικές πεποιθήσεις ή πρόσωπα που συνδέονται με συγκεκριμένη θρησκεία είναι δυνατή η επίκληση του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος, που ορίζει ότι *«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη».* Προστατεύει το δικαίωμα καθενός να πρεσβεύει οποιαδήποτε θρησκεία αλλά και το δικαίωμα να μην πρεσβεύει καμία χωρίς περιορισμούς.[35] Όπως και τα προηγούμενα δύο δικαιώματα, περίπτωση σύγκρουσης δύναται να υπάρξει και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών.

Όταν η θρησκευτική ελευθερία συγκρούεται με την ελευθερία της τέχνης, πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις.[36] Αρχικά, πρέπει να υπάρχει συλλογική προσβολή που πράγματι να δίγει με αντικειμενικά κριτήρια την θρησκευτική τιμή, όχι απλώς το υποκειμενικά νοούμενο θρησκευτικό αίσθημα ενός πιστού.[37] Ταυτοχρόνως, η παράβαση θα πρέπει να είναι δημόσια. Όπως αναφέρθηκε και στην παραπάνω ενότητα, το κέντρο ενδιαφέροντος βρίσκεται στον τρόπο και πλαίσιο διάδοσης του προϊόντος της τέχνης, καθιστώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την παρουσίαση ενός υβριστικού προς μια θρησκεία έργου μπροστά από έναν ναό της αντίστοιχης θρησκείας μη δικαιολογημένη συμπεριφορά. Σε αυτό το παράδειγμα σύγκρουσης, η ελευθερία της τέχνης οφείλει να περιοριστεί έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας. Παρομοίως, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι οι πιστοί μιας θρησκείας δεν μπορούν να περιμένουν ότι θα εξαιρεθούν από οποιαδήποτε κριτική.

---

[35] Αιμιλιανίδης, Αχιλλεύς. «Άρθρο 13.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο.* Ιανουάριος 2023, 8.
[36] Παπανικολάου, Παναγιώτης Α. *Ελευθερία της Τέχνης και Δικαίωμα της Προσωπικότητας.* Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. 2008, 11.
[37] Αναστασοπούλου, Ιωάννα Ν. *The Art of Crime.* Μάιος 2019. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026. https://theartofcrime.gr/ελευθερία-της-τέχνης-και-δικαίωμα-της/.

Στην ελληνική νομολογία ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση 5208/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών, με αντικείμενο το λογοτεχνικό βιβλίο *«Μ ν Γυναικείο Αντιμυθιστόρημα»* του Μ. Ανδρουλάκη. Το βιβλίο περιλάμβανε ερωτικό περιεχόμενο μεταξύ του Ιησού με την Μαρία Μαγδαληνή και οι πιστοί απαίτησαν το βιβλίο να αποσυρθεί από την κυκλοφορία ή να διαγραφούν οι επίμαχες φράσεις.[38] Αν και αυτό το μέτρο θα ήταν πρόσφορο, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας δεν είναι αναγκαίο, καθώς υπάρχουν ηπιότερα μέτρα αποτελεσματικής αντιμετώπισης της σύγκρουσης. Τελικά, το δικαστήριο έκρινε ότι η ελευθερία της τέχνης δεν πρέπει να περιοριστεί, διότι το βιβλίο κινείται στον χώρο της φαντασίας και η κυριολεκτική ερμηνεία του δεν κρίνεται απαραίτητη. Από την άλλη πλευρά, στην υπόθεση 13470/87, γνωστή ως «*Otto-Preminger-Institut v. Austria*», το ΕΔΔΑ έκρινε δεμιτή την απαγόρευση της δημόσιας προβολής της εικονοκλαστικής ταινίας *«Das Liebeskonzil»*, η οποία παρουσίαζε τον Θεό τον Χριστό και την Παναγία με χυδαίο τρόπο.[39]

Επομένως, η ελευθερία της τέχνης και η θρησκευτική ελευθερία αποτελούν δικαιώματα που έρχονται συχνά σε σύγκρουση. Με βάση την εθνική νομολογία αλλά και την νομολογία του ΕΔΔΑ, κρίνεται ότι και τα δύο δικαιώματα δύναται να περιοριστούν υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Η προστασία της παιδικής ηλικίας

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση της ελευθερίας της τέχνης με την προστασία της παιδικής ηλικίας, καθώς τα παιδιά δύναται να γίνουν αποδέκτες της τέχνης χωρίς τα ίδια να έχουν την ίδια δυνατότητα επιλογής και αξιολόγησης με τους ενήλικες. Το άρθρο 21 παρ.1. του Συντάγματος κατοχυρώνει τα ακόλουθα: *«Η οικογένεια ως θεμέλιο συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και*

[38] Σπυράκη, Μαρία-Κωνσταντίνα. «Η ελευθερία της τέχνης - Ένα δικαίωμα ανεπιφύλακτο, αλλά όχι απεριόριστο.» *Πέργαμος*. Ιανουάριος 17 2018. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026, 31.
[39] χ.χ. «Otto-Preminger-Institut v. Austria.» Global Freedom of Expression Columbia University. Πρόσβαση Οκτώβριος 15, 2026. https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/otto-preminger-institut-v-austria/.

ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό προστασία του Κράτους.»

Με σκοπό την προστασία των ανηλίκων από περιεχόμενο που μπορεί να είναι ακατάλληλο, δύναται να περιοριστεί ο τρόπος, ο τόπος και οι συνθήκες με τις οποίες παρουσιάζεται ένα έργο τέχνης. Εφαρμόζοντας την αρχή της αναλογικότητας, δεν μπορεί να αποκλειστεί με έρεισμα το άρθρο 21 παρ.1. κάποιο έργο τέχνης συνολικά αλλά από συγκεκριμένους χώρους που συχνάζουν παιδιά, όπως μια παιδική χαρά ή ένα νηπιαγωγείο.

Ένα παράδειγμα από την νομολογία είναι η απόφαση 1210/1988 του Αρείου Πάγου, η οποία έκρινε ως δικαιολογημένη την καταδίκη καλλιτέχνη που εξέθεσε σε δημόσιο χώρο, στον οποίο είχαν πρόσβαση ανήλικοι, πίνακα που απεικόνιζε γυναίκα γυμνή που κρατά το μόριο γυμνού άνδρα έτοιμη να επικαθίσει σε αυτό.[40] Παρομοίως, το ΕΔΔΑ έκρινε στην υπόθεση 10737/84, γνωστή ως «*Müller v. Switzerland*», ότι η ελευθερία της τέχνης δύναται να περιοριστεί με σκοπό την προστασία της δημόσιας ηθικής όταν το έργο περιλαμβάνει περιεχόμενο αντικειμενικά προσβλητικό και παρουσιάζεται ανοικτά στο κοινό.[41] Ωστόσο, υπάρχουν και αποφάσεις υπέρ της ελευθερίας της τέχνης που κρίνουν τέτοιου είδους περιορισμούς υπέρμετρους, όπως η απόφαση 363/2009 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών που ανακάλεσε την απόσυρση του βραβευμένου μυθιστορήματος *«Ζιγκ-Ζαγκ στις νεραντζιές»* της Έρσης Σωτηροπούλου.[42]

Συνοψίζοντας, ο περιορισμός της ελευθερίας της τέχνης είναι δυνατός όταν συγκρούεται με την προστασία της παιδικής ηλικίας. Εντούτοις, είναι κρίσιμο να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας ώστε να η στάθμιση να μην οδηγεί σε υπέρμετρο περιορισμό του άρθρου 16 παρ.1.

---

[40] *Ibid., 33.*
[41] χ.χ. « Müller v. Switzerland.» Global Freedom of Expression Columbia University. Πρόσβαση Οκτώβριος 15, 2026. https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/muller-v-switzerland/.
[42] *Ibid., 34.*

Αλλοδαπή Νομολογία

Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και αποφάσεις αλλοδαπών δικαστηρίων. Η ελευθερία της τέχνης απολαμβάνει εξίσου σημαντική προστασία και σε άλλες εγχώριες έννομες τάξεις και οι αποφάσεις τους συνάδουν με την ελληνική νομολογία αλλά και την νομολογία του ΕΔΔΑ. Παράλληλα, η μελέτη νομολογίας πολλαπλών έννομων τάξεων κατέχει σπουδαία θεωρητική αλλά και συγκριτική σημασία για τη νομική επιστήμη. Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών (US Supreme Court) και του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (Bundesverfassungsgericht).

Αρχικά, η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών «*Southeastern Promotions, Ltd. v. Conrad*», 420 U.S. 546 (1975), θίγει το ζήτημα της εκ των προτέρων απαγόρευσης της ελευθερίας της τέχνης.[43] Στην προκειμένη περίπτωση απαγορεύθηκε από δημοτική επιτροπή η παραχώρηση θεάτρου για την παρουσίαση θεατρικής παράστασης χωρίς να την έχει παρακολουθήσει η ίδια η επιτροπή, αλλά καθοδηγούμενη αμιγώς από πληροφορίες από τρίτους. Το δικαστήριο έκρινε ότι η επιτροπή περιόρισε εκ των προτέρων την ελευθερία της έκφρασης, διότι εμπόδισε την πραγματοποίηση της παράστασης χωρίς αυτή να έχει παρουσιαστεί. Ένας τέτοιος περιορισμός κρίνεται αντισυνταγματικός εκτός αν συντρέχουν ειδικές προϋποθέσεις, όπως η επάρκεια της απόδειξης ή η συντομία του περιορισμού προ δικαστικού ελέγχου.

Επιπροσθέτως, κρίσιμα νομικά ζητήματα εμφανίζει η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών «*National Endowment for the Arts v. Finley*», 524 U.S. 569 (1998).[44] Ειδικότερα, ο ομοσπονδιακός οργανισμός των Ηνωμένων Πολιτειών που χρηματοδοτεί καλλιτεχνικά έργα (National Endowment for the Arts-NEA)

[43] χ.χ. «Southeastern Promotions, Ltd. v. Conrad.» Oyez. Πρόσβαση Οκτώβριος 16, 2026. https://www.oyez.org/cases/1974/73-1004.
[44] χ.χ. «National Endowment for the Arts v. Finley.» Oyez. Πρόσβαση Οκτώβριος 16, 2026. https://www.oyez.org/cases/1997/97-371.

έθεσε ως κριτήριο αξιολόγησης των έργων που επρόκειτο να χρηματοδοτήσει να τηρούνται τα γενικά πρότυπα ευπρέπειας και ο σεβασμός στις πεποιθήσεις και αξίες του αμερικανικού λαού. Το δικαστήριο, κρίνοντας την διάταξη συνταγματική, τόνισε την διαφορά ανάμεσα στην απόλυτη απαγόρευση της τέχνης και στην μη χρηματοδότησή της, καθώς ο φορέας χρηματοδότησης, κρατικός και μη, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής.

Συμπληρωματικά, αξιοσημείωτη είναι η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας «*Esra*», 1 BvR 1783/05 (2007),με αντικείμενο την σύγκρουση της ελευθερίας της τέχνης με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.[45] Συγκεκριμένα, πρόκειται για το μυθιστόρημα «*Esra*» του Maxim Biller, το οποίο περιλάμβανε έντονες λεπτομέρειες για τη σχέση του συγγραφέα με την πρώην σύζυγό του και την μητέρα του, τις ενάγουσες της συγκεκριμένης υπόθεσης. Το δικαστήριο επισήμανε το τεκμήριο φαντασιογραφίας και την απόσταση που οφείλει να τηρεί από την πραγματικότητα ένα έργο για να θεωρείται προϊόν μυθοπλασίας. Η τελική κρίση του δικαστηρίου είναι διαφορετική για τις δύο ενάγουσες: για την πρώην σύντροφο η απαγόρευση κυκλοφορίας του έργου θεωρήθηκε συνταγματική ενώ για την μητέρα δυσανάλογη.

Τέλος, η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας «*Sprayer von Zürich*», 2 BvR 1/84 (1984), αφορά την σύγκρουση της ελευθερίας της τέχνης με το δικαίωμα ιδιοκτησίας.[46] Οι ελβετικές αρχές καταδίκασαν καλλιτέχνη που είχε δημιουργήσει γκράφιτι σε κτήρια της Ζυρίχης χωρίς την συναίνεση των ιδιοκτητών. Οι ιδιαιτερότητες της απόφασης έγκειται σε δύο σημεία: α) την ένταξη του γκράφιτι στην έννοια της ελευθερίας της τέχνης παρόλο που δεν αντιστοιχεί σε κάποια συμβατική μορφή τέχνης και β) το όριο της ελευθερίας της τέχνης όταν προσβάλλει την ιδιοκτησία τρίτων.

[45] Bundesverfassungsgericht. «Order of 13 June 2007.» 1 BvR 1783/05. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2007/06/rs20070613_1bvr178305en.html.
[46] Bundesverfassungsgericht. «Order of 19 March 1984.» 2 BvR 1/84. https://dejure.org/1984,935.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η ελευθερία της τέχνης αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα της ελληνικής έννομης τάξης, προϊόν της σταδιακής αναγνώρισης της ανάγκης προστασίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας από κρατικές παρεμβάσεις. Το άρθρο 16 παρ.1 του Συντάγματος επιβάλλει στο Κράτος υποχρέωση να προωθεί την καλλιτεχνική δραστηριότητα και μάλιστα την προστατεύει ανεπιφύλακτα, παίρνοντας διαφορετικό δρόμο από άλλα συστήματα που κατοχυρώνουν την ελευθερία της τέχνης μόνο στο πλαίσιο της ελευθερίας της έκφρασης. Πρόκειται για ένα δικαίωμα που επιτρέπει στην τέχνη να επιτελεί την λειτουργία της: να εκφράζει και να αμφισβητεί την κοινωνική και πνευματική πραγματικότητα.

Ωστόσο, δεν αποτελεί ένα δικαίωμα με απεριόριστη προστασία. Στην ελληνική έννομη τάξη καλείται να συνυπάρξει με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα και πολύ συχνά να συγκρουστεί με αυτά. Η ανθρώπινη αξία, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η θρησκευτική ελευθερία και η προστασία της παιδικής ηλικίας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συγκρούσεων που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ελληνική και διεθνή θεωρία και νομολογία. Η δημοκρατική λειτουργεία της τέχνης προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ευρέος πεδίου ελευθερίας, μέσα στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν καλλιτεχνικές δημιουργίες πάσης φύσεως. Παράλληλα, η αρχή της αναλογικότητας λειτουργεί ως εγγύηση τόσο της ελευθερίας της τέχνης όσο και των λοιπών ατομικών δικαιωμάτων που θεμελιώνουν την δημοκρατία της Ελλάδας.

Βιβλιογραφία

Bundesverfassungsgericht. «Order of 13 June 2007.» 1 BvR 1783/05. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2007/06/rs20070613_1bvr178305en.html.

Bundesverfassungsgericht. «Order of 19 March 1984.» 2 BvR 1/84. https://dejure.org/1984,935.

Equality and Human Rights Commission. «What Is the Charter of Fundamental Rights of the European Union?». Ιανουάριος 1, 2021. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.equalityhumanrights.com/human-rights/what-are-human-rights/what-charter-fundamental-rights-european-union.

Equality and Human Rights Commission. «What Is the European Convention on Human Rights?» Απρίλιος 19, 2017. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.equalityhumanrights.com/human-rights/what-are-human-rights/what-european-convention-human-rights.

Frowein, Jochen A. «European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950).» *Oxford Public International Law*. 2009. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e790?d=%2F10.1093%2Flaw%3Aepil%2F9780199231690%2Flaw-9780199231690-e790&p=emailAqpBl9URLuVPw&print.

Gorman, Robert F. «United Nations Covenant on Civil and Political Rights Is Adopted.» *EBSCO*. 2023. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.ebsco.com/research-starters/history/united-nations-covenant-civil-and-political-rights-adopted.

Kearns, Paul. *Freedom of Artistic Expression: Essays on Culture and Legal Censur*. London: Hart Publishing. 2013.

The Information Architects of Encyclopaedia Britannica. «International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.» *Britannica*. 2026. Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.britannica.com/topic/International-Covenant-on-Economic-Social-and-Cultural-Rights.

UNESCO. «Empowering Creativity: Implementing the UNESCO 1980 Recommendation Concerning the Status of the Artist.» 2023.

Αιμιλιανίδης, Αχιλλεύς. «Άρθρο 13.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο.* Ιανουάριος 2023.

Αναστασοπούλου, Ιωάννα Ν. *The Art of Crime.* Μάιος 2019. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026. https://theartofcrime.gr/ελευθερία-της-τέχνης-και-δικαίωμα-της/.

Βλαχόπουλος, Σπυρίδων. «Άρθρο 16.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρον*, Ιανουάριος 2023: 7-15.

Βλαχόπουλος, Σπυρίδων. «Άρθρο 2.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο.* Ιανουάριος 2023.

Βλαχόπουλος, Σπύρος. *Θεμελιώδη Δικαιώματα-2η έκδ.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. 2022.

Δαγτόγλου, Π.Δ. *Συνταγματικό Δίκαιο- Ατομικά Δικαιώματα.* Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα. 2012.

Ηλιάδου, Αικατερίνη Ν. «Άρθρο 5 παρ. 1.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο.* Ιανουάριος 2023.

Παπαηλιοπούλου, Θεοδώρα. *Ο περιορισμός των απεριορίστων (απολύτων) δικαιωμάτων κατά το Σύνταγμα.* Αθήνα. 2019.

Παπανικολάου, Παναγιώτης Α. *Ελευθερία της Τέχνης και Δικαίωμα της Προσωπικότητας.* Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. 2008.

Σπυράκη, Μαρία-Κωνσταντίνα. «Η ελευθερία της τέχνης - Ένα δικαίωμα ανεπιφύλακτο, αλλά όχι απεριόριστο.» *Πέργαμος.* 17 Ιανουάριος 2018. Πρόσβαση Ιούλιος 18, 2026.

Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ. *Η Ερμηνεία του Συντάγματος. Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου;.* Αθήνα: ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ. 1999.

Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ. «In dubio pro libertate.» *constitutionalism.gr.* 2011. Πρόσβαση 8 2026. https://www.constitutionalism.gr/2101-in-dubio-pro-libertate/.

Τασόπουλος, Γιάννης. «Άρθρο 14.» *Σύνταγμα: Ερμηνεία κατ' άρθρο*

Τερμεντζή, Αναστασία. *Η θρησκευτική ελευθερία σε σύγκρουση με την ελευθερία της τέχνης.* «Internet Archive Scholar.» *scholar.archive.org.* 2015.

χ.χ. « Müller v. Switzerland.» Global Freedom of Expression Columbia University. Πρόσβαση Οκτώβριος 15, 2026. https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/muller-v-switzerland/.

χ.χ. «National Endowment for the Arts v. Finley.» Oyez. Πρόσβαση Οκτώβριος 16, 2026. https://www.oyez.org/cases/1997/97-371.

χ.χ. «Otto-Preminger-Institut v. Austria.» Global Freedom of Expression Columbia University. Πρόσβαση Οκτώβριος 15, 2026. https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/otto-preminger-institut-v-austria/.

χ.χ. «Southeastern Promotions, Ltd. v. Conrad.» Oyez. Πρόσβαση Οκτώβριος 16, 2026. https://www.oyez.org/cases/1974/73-1004.

χ.χ. «UNESCO-Aschberg Programme for Artists and Cultural Professionals.» *unesco.* Πρόσβαση Αύγουστος 5, 2026. https://www.unesco.org/creativity/en/programmes/aschberg.

χ.χ. «Universal Declaration of Human Rights.» *Amnesty International.* Πρόσβαση Αύγουστος 2026. https://www.amnesty.org/en/what-we-do/universal-declaration-of-human-rights/.

χ.χ. «Vereinigung Bildender Künstler v. Austria.» Global Freedom of Expression Columbia University. Πρόσβαση Οκτώβριος 15, 2026. https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/vereinigung-bildender-kunstler-v-austria/.